

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАТЬ ПРО ЛЮДИНУ В ПІДРУЧНИКАХ З БІОЛОГІЇ ДЛЯ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Н. Ю. Матяш,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії
хімічної і біологічної освіти,
Інститут педагогіки НАПН України
matyash_2@ukr.net*

У статті розкритий зарубіжний досвід систематизації знань про людину в підручниках з біології для основної школи, яка виражена: всистемі понять про нервово-гуморальну регуляцію, закладену на початку розділу в темах «Нервова система» і «Ендокринна система», і розвинену при вивченні регуляції кровообігу, дихання тощо; у знаннях про збереження здоров'я, що проходять наскрізною змістовою лінією; в упровадженні функціонального підходу до формування змісту, що дає змогу зацентувати увагу учнів на розкритті єдності будови і функцій органів або систем органів та цілісності процесів життєдіяльності організму людини; у схематизації, вираженій у схемах і схематичних малюнках, які дають змогу учням систематизувати навчальну інформацію про складні фізіологічні процеси; в системі завдань, спрямованій на ефективне засвоєння учнями навчального матеріалу.

Досвід щодо систематизації знань про людину можна враховувати під час вдосконалення вітчизняних підручників.

Ключові слова: *досвід, підручник, біологія, систематизація знань про людину, основна школа.*

Постановка проблеми. Систематизація знань про людину в підручниках з біології залишається проблемою й сьогодні. Вітчизняні вчені (Т. І. Базанова, Л. Г. Горяня, Н. Ю. Матяш, А. В. Степанюк, С. В. Страшко та інші) шукають шляхи створення системи знань про людину у шкільних підручниках з біології для основної школи.

Досвід інших країн з цього питання дає змогу вносити корективи у вітчизняні підручники, в тому числі й під час конструювання навчального матеріалу, який стосується систематизації знань про людину.

Аналіз останніх досліджень вітчизняних учених в галузі підручничознавства показав, що недостатньо розкривається зарубіжний досвід, зокрема й російський, щодо конструювання змісту шкільних підручників. Питання конструювання біологічного змісту, що стосується систематизації знань про людину, є недостатньо розв'язаним.

Мета статті – розкриття окремих аспектів досвіду інших країн із систематизації знань про людину у підручниках з біології для основної школи і можливості його використання під час вдосконалення вітчизняних підручників.

Основна частина. У Російській Федеральній республіці основна школа триває п'ять років – 5-9 класи. У 5-му класі вивчається навчальний курс «Природознавство», а в 6-9 класах – навчальний предмет «Біологія». Розділ «Людина та її здоров'я» вивчається у 8 класі.

У Російській Федерації зміст біології для основної школи реалізовано в кількох навчальних програмах, які складені різними авторськими колективами. В кожній авторській програмі виділена провідна ідея, яка послідовно реалізовується у підручниках, які складають певні лінії.

Зміст розділу «Людина та її здоров'я» реалізовано в кількох шкільних підручниках з біології для 8 класу.

Потрібно зазначити, що в Російській Федерації авторськими колективами розроблені не лише підручники, а цілі навчально-методичні комплекти (НМК), які містять підручник, робочі зошити, довідники, методичні посібники, електронні засоби навчання. В центрі навчально-методичного комплекта є підручник, що являє собою складну інформаційну систему, навколо якої згруповані вище зазначені засоби навчання.

Нами коротко схарактеризовано особливості чинних російських підручників з біології, зміст яких містить знання про людину [1,2,3,4,5,6,7]. Для їхнього аналізу нами виокремлено такі показники: структурна особливість, пов'язана з розміщенням тем «Нервова система» і «Ендокринна система» на початку або в кінці навчального курсу; змістова особливість, виражена в системі понять про регуляцію фізіологічних функцій, знаннях про збереження здоров'я, упровадженні функціонального підходу до формування змісту; методична особливість відображена в схематизації як засобі систематизації навчальної інформації і системі завдань, спрямованій на ефективне засвоєння учнями навчального матеріалу.

Перша лінія підручників, в яку входить підручник для 8 класу, зміст якого містить біологічні знання про людину, розроблений колективом авторів (О. С. Батуєв, І. Д. Кузьміна, О. Д. Ноздрачев, Р. С. Орлов, Б. Ф. Сергєєв), під редакцією академіка О. С. Батуєва [1]. Автори цього підручника прихильники розміщення питань про нервову і гуморальну регуляцію фізіологічних функцій на початку курсу. Вони відображені у восьми параграфах другого розділу «Нервова-гуморальна регуляція фізіологічних функцій». Автори підручника виходять з того, що ці поняття є основоположними, тому вони мають розвиток в інших темах на конкретному матеріалі: нервова і гуморальна регуляція роботи серця, дихальних рухів, виділення шлункового соку, обміну речовин, температури тіла тощо. Це дає змогу створити систему понять про регуляцію фізіологічних функцій.

Функціональний підхід до розкриття знань про людину дав змогу авторам розкрити єдність будови та функції органів і систем органів людського організму.

Здоров'язбережувальна лінія в підручнику є наскрізною і відображена в питаннях: гігієна серцево-судинної системи, вплив навколишнього серед-

овища на дихання, гігієна харчування і попередження шлунково-кишкових захворювань, норми харчування, загартовування, гігієна одягу, значення фізичних вправ для формування системи опори і руху, гігієна зору, слуху, сон і його значення.

Підвищення сприймання учнями навчальної інформації посилено завдяки її схематизації, вираженій в ілюстративному матеріалі, який є доповненням до тексту. У кінці параграфа включені завдання, спрямовані на заповнення схем або таблиць, що дає змогу учням відтворювати знання і застосовувати їх у різних навчальних ситуаціях.

Система завдань містить завдання, виражені в запитаннях і роботі із заповненням таблиць.

Друга лінія підручників, у систему яких входить підручник для 8 класу, розроблений колективом авторів (М. І. Сонін і М. Р. Сапін), під редакцією М. І. Соніна [7]. Автори цього підручника також прихильники вивчення нервово-гуморальної регуляції фізіологічних функцій на початку курсу. Знання про регуляторні системи: ендокринну та нервову, закладені в другому розділі «Координація і регуляція». Вони дістають подальший розвиток в інших темах: «Кровообіг» – регуляція кровообігу, роботи серця, «Дихання» – регуляція дихання. Проте, системності у висвітленні цих питань не спостерігається.

Здоров'язбережувальна частина навчального матеріалу в підручнику виокремлена в окремий (останній) розділ «Людина та її здоров'я». Щодо їхнього розміщення можна подискутувати, але це авторська ідея.

Основна концептуальна авторська ідея базується на реалізації функціонального підходу до формування навчального матеріалу, який дав змогу авторам надати перевагу знанням про процеси життєдіяльності організмів, що складає основу практичної спрямованості змісту.

Система завдань містить різнотипні завдання у вигляді запитань і тестових завдань на вибір однієї правильної відповіді, завдання з «німими» малюнками. Ця складова підручника спрямована на ефективне засвоєння учнями навчального матеріалу.

Завдяки масштабному збільшеному формату в підручнику є схематичні малюнки, які охоплюють фізіологічний процес цілісно, що дає змогу сформулювати в учнів системні знання про фізіологічний процес.

Цей підручник входить в навчально-методичний комплект М. І. Соніна, тому в ньому закладені методичні можливості роботи з іншими навчальними посібниками, в тому числі й з електронним посібником.

Третя лінія підручників, у систему яких входить підручник для 8 класу, розроблений колективом авторів (Д. В. Колесов, Р. Д. Маш, І. Н. Беляев) під редакцією В. В. Пасечніка [4]. Концептуально ідея цього авторського колективу заключається в тому, щоб зберегти традиційну структуру розділів, яка була в радянській системі освіти: 1. Науки, що вивчають організм людини. 2. Походження людини. 3. Будова організму. 4. Опорно-рухова система. 5. Внутрішнє середовище організму. 6. Кровоносна і лімфатична системи.

7. Дихання. 8. Травлення. 9. Обмін речовин і енергії. 10. Покривні органи. Терморегуляція. Виділення. 11. Нервова система. 12. Аналізатори. Органи чуттів. 13. Вища нервова діяльність. Поведінка. Психіка. 14. Ендокринна система. 15. Індивідуальний розвиток організму.

Із переліку розділів (навчальних тем) видно, що теми: «Нервова система» і «Ендокринна система» в підручнику розміщені в кінці навчального курсу, ще й розділені між собою. При цьому автори пропустили як наскрізну лінію розвиток поняття «регуляція»: робота скелетних м'язів і їх регуляція, регуляція кровопостачання, дихання, травлення, терморегуляція. Після вивчення цих питань раптом пропонується вивчення основ цих знань в кінці курсу в темах: «Нервова система» і «Ендокринна система».

Здоров'язбережувальна лінія в підручнику є наскрізною і відображена системно в усіх темах, в питаннях: попередження викривлення хребта, гігієна серцево-судинної системи, зору, слуху, шкіри, загартовування, функціональні можливості дихальної системи як показник здоров'я.

Основними ідеями цієї лінії підручників є посилення практичної спрямованості змісту і надання пріоритету розвивальній функції підручника. Тому конструювання змісту спрямоване на самостійне опрацювання навчального матеріалу учнем. Перед початком параграфу завдяки поставленим запитанням здійснюється актуалізація пізнавальної діяльності учня. Після параграфу зазначені ключові слова, за допомогою яких учень може відтворити зміст прочитаного. Відповіді на запитання і виконання завдань дають змогу учневі ефективно засвоїти навчальний матеріал. В кінці кожного розділу автори пропонують узагальнення вивченого навчального матеріалу під рубрикою «Основні положення розділу».

Четверта лінія підручників, в систему яких входить підручник для 8 класу, розроблений колективом авторів (О.Г. Драгомилов, Р.Д. Маш), під редакцією І.М. Пономарьової[3]. Концептуально ідея цього авторського колективу також заключається в тому, щоб зберегти традиційну структуру розділів: 1. Загальний огляд будови організму людини. 2. Опора і рух. 3. Кров і кровообіг. 4. Дихання. 5. Травлення. 6. Обмін речовин і енергії. 7. Виділення. 8. Шкіра. 9. Нервова система. 10. Органи чуттів. 11. Гормональна регуляція і вегетативна нервова система. 12. Індивідуальний розвиток організму. 13. Поведінка і психіка.

У зв'язку з тим, що необхідні знання про нервову і ендокринну систему а, відповідно, нервову і гуморальну регуляцію, вивчаються лише в кінці навчального курсу, ми передбачаємо методичні утруднення під час розкриття питань регуляції роботи серця, дихання, травлення та інших життєво важливих фізіологічних функцій.

Здоров'язбережувальна лінія в підручнику є наскрізною і відображена в основному в питаннях: попередження захворювань серця і судин, гігієна дихання, норми харчування. Аналіз змісту підручника показав, що вона протягнута не до кінця і врешті упущені такі важливі питання як гігієна зору, слуху, сну.

Заявлені авторами основні концептуальні ідеї цієї лінії підручників: різ-норівневність, еколого-еволюційний підхід до визначення змісту, викладення навчального матеріалу за принципом від загального до конкретного в під-ручнику для 8 класу недостатньо виражені.

П'ята лінія підручників, до системи яких входить і підручник для 8 кла-су, написаний авторами: В. С. Рохловим, С. В. Трофімовим, під керівництвом Д. І. Трайтака [6].

Структурно теми «Нервова система» і «Ендокринна система» розміщені на початку навчального курсу. В них закладені фундаментальні поняття «нервова регуляція» і «гуморальна регуляція», які мають розвиток в інших навчальних те-мах: регуляція роботи серця, руху крові по судинах, дихання, шлункової секреції, регуляція вуглеводного і жирового обміну, терморегуляція.

Здоров'язбережувальна частина навчального матеріалу підручника чіт-ко відображена в питаннях про значення фізичних вправ для формування скелету і м'язів, гігієна зору, слуху, сну, шкіри, серцево-судинної системи, дихання тощо.

Схематизація як засіб систематизації навчального матеріалу в підручни-ку проведена наскрізною лінією. За допомогою різноманітних схем і схема-тичних малюнків авторам підручника вдалося наочно розкрити різноманітні механізми фізіологічних процесів.

Підручник методично урізноманітнений і містить такі рубрики: «Трохи історії...», «Для допитливих», «Теми повідомлень і рефератів», «Спостере-ження і самоспостереження». Рубрика «Трохи історії...» розміщена на по-чатку параграфа.

Особливим у цьому підручнику є те, що параграфи поділені на два рів-ні: перший рівень – це основний навчальний матеріал; другий рівень – для поглибленого вивчення, його початок і закінчення відзначено маркерними стрілками. Матеріал для поглибленого вивчення виходить за межі програми і не стосується основного змісту навчального курсу «Біологія. 8 клас», але в той же час є важливим для сприйняття нового навчального матеріалу.

Шоста лінія підручників у систему яких входить підручник для 8 класу, написаний авторами З. В. Любімовою і К. В. Маріноюю під керівництвом А. І. Нікішова [5]. Навчальний матеріал підручника структуровано таким чи-ном: 1. Загальні властивості живого організму і рівні його організації. 2. Ен-докринна система. 3. Нервова система. 4. Опора і рух. 5. Кров. 6. Кровообіг. 7. Дихання. 8. Травлення. 9. Обмін речовин і енергії. 10. Виділення. 11. Роз-множення і розвиток. 12. Сенсорні системи. 13. Вища нервова діяльність (поведінка). 14. Основи фізіології праці. 15. Здоров'я людини і способи його збереження.

Структурно теми «Нервова система» і «Ендокринна система» розміщені на початку розділу, що дало змогу авторам підручника ці знання розвивати в наступних темах, зокрема розкриті питання: регуляція кровообігу, дихальних рухів, травлення, виділення, терморегуляція тощо.

Здоров'язбережувальна частина навчального матеріалу підручника відображена в розділах, у яких розкрито захворювання різноманітних органів і заходи їх профілактики. Знання про збереження здоров'я пfті; систематизовані в окремому, останньому розділі підручника «Здоров'я людини і способи його збереження», де розкрито фактори, що впливають на збереження і порушення здоров'я і захисні пристосувальні реакції організму людини.

У підручнику текст супроводжується схематичними малюнками, на яких систематизовано навчальну інформацію.

Функціональний підхід реалізовано під час розкриття будови, функції і гігієни організму людини, які об'єднані між собою. Це створило умови для формування уявлень про взаємозв'язки життєдіяльності як окремих органів, так і організму в цілому і створення учнями системних знань про людину.

Під час відбору і структурування змісту розділу «Людина та її здоров'я» застосовано сучасний методичний апарат, який передбачає дворівневу організацію тексту, що дає змогу здійснювати його диференціацію.

Крім завершених ліній підручників існують нові, поки ще незавершені лінії. Вони включені в рекомендований федеральний перелік, відповідають сучасним освітнім стандартам. В одну з таких ліній входить підручник для 8 класу авторів: М. Б. Беркінблiт, О. О. Март'янов, Є. Я. Парнес, О. С. Тарасова, В. В. Чуб [2]. Підручник складається з двох частин. В першій частині розкриті такі знання про людину: 1. Людина – частина живої природи. Науки про людину. 2. Клітини, тканини. Органи. 3. Нервова і гуморальна регуляція життєдіяльності. 4. Система опори і руху. 5. Внутрішнє середовище організму. Кровообіг і лімфообіг. 6. Дихання.

У другій частині відображені знання про: 7. Травлення. Обмін речовин. 8. Видільна система. 9. Розмноження і розвиток. 10. Покриви тіла. 11. Органи чуттів. 12. Психологія і поведінка людини. Вища нервова діяльність.

Автори прихильники наших поглядів щодо розміщення теми «Нервова і гуморальна регуляція життєдіяльності» на початку навчального курсу і в кожній наступній темі вони відповідно розкривають ці питання під час вивчення регуляції роботи залоз внутрішньої секреції, рефлексорної регуляції рухів, регуляція роботи кровоносної системи, дихання, процесів травлення, температури тіла, роботи нирок.

Авторами системно використано схематизацію як засіб систематизації навчального матеріалу, що відображена в схемах про регуляцію і механізми фізіологічних процесів. Такий підхід дає змогу учням сприймати навчальний матеріал цілісно і зрозуміти, що організм людини – цілісна біологічна система.

Система завдань відображена в рубриці «Запитання до параграфу» і виражена в запитаннях різного характеру: репродуктивного, продуктивного і творчого і завданнях на заповнення таблиць, схем. Зміст завдань спрямований на активізацію пізнавальної діяльності учнів.

Висновок. Аналіз підручників для 8 класу, зміст яких складають знання про людину, показав, що більшість (із семи – п'ять) авторських колективів

вивчення тем «Нервова система» і «Ендокринна система» розмістили на початку розділу «Людина та її здоров'я» [1, 2, 5, 6, 7]. Знання з цих тем автори розвивають під час вивчення нервово-гуморальної регуляції кровообігу, роботи серця, дихання, травлення, виділення тощо, що дає змогу систематизувати поняття про регуляцію фізіологічних функцій. Думку авторських колективів з цього питання ми підтримуємо.

Здоров'язбережувальна частина навчального матеріалу також має важливе значення для формування системи знань про людину. Ця частина авторами реалізована по-різному: одні провели її наскрізною лінією в кожному розділі [1,2,4,6]; другі –наскрізною лінією і виокремленням цих знань в останній розділ як узагальнення [5]; треті –знання про способи збереження здоров'я лише сконцентрували в останньому розділі [7]. Ми підтримуємо першу думку авторів про те,що знання про способи збереження здоров'я людини мають бути складником кожної навчальної теми.

Схематизація як засіб систематизації знань набуває поширення і найкраще реалізовано у підручниках [2,7], а система різноманітних завдань в підручниках[2, 6].

Проте, в кожен підручник закладено певні методичні здобутки щодо систематизації знань про людину, які можна враховувати під час вдосконалення вітчизняних підручників.

Література

1. Биология. Человек. 8 класс : учеб. для общеобразоват. учреждений /А.С.Батуев, И.Д. Кузьмина, А.Д. Ноздрачев и др. : Под. ред. А.С. Батуева. – М.: Дрофа, 2007.- 283с. : ил.
2. Биология : учебник для 8 класса.: в 2 ч. /М.Б.Беркинблит [и др.]. – М. :БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. – 159 с. : ил.
3. Драгомилов В.Г., Маш Р.Д. Биология. 8 класс/В.Г. Драгомилов, Р.Д. Маш // 3-е изд.перераб. – М.:2008. -272 с.
4. Колесов Д.В. Биология. Человек. 8 класс. /Д.В.Колесов, Р.Д. Маш, И.Н. Беляев. – 7-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2006.- 332 с. : ил.
5. Любимова З.В., Маринова К.В. Биология. Человек и его здоровье : учеб. для 8 кл. общеобразоват. учреждений /З.В.Любимова, К.В. Маринова. – М.: ВЛАДОС, 2013.
6. Рохлов В.С. Биология. Человек и его здоровье. 8 класс : учеб.для общеобразоват. учреждений /В.С.Рохлов, С.В. Трофимов /Под ред. Д.И. Трайтака. – 4-е изд., стер. – М.: Мнемозина, 2010.- 278 с.: ил.
7. Сонин Н.И., Сапин М.Р. Биология. 8 кл. Человек: учеб.для общеобразоват. учеб. заведений /Н.И.Сонин, М.Р. Сапин. – М.: Дрофа, 2012. – 288с.

References

1. Biologia. Chelovek. 8 klass : uchyeб. dlya obshcheobrazowat. uchryezhdenii /А. S. Batuew, I. D. Kuzmina, А. D. Nozdrachew i dr. : Pod red. А. S. Batuewa. – М.: Drofa, 2007. – 287 s. : il.

2. Biologia. Chelovek. 8 klass : w 2 ks. / M. B. Berkinblit [i dr.]. – M. : BINOM. Laboratoria znanii, 2011.- 159 s. : il.

3. Dragomilow W. G., Mash R. D. Biologia. Chelovek. 8 klass : uchyeb. dlya obshcheobrazovat. uchryezhdenii / W. G. Dragomilow, R. D. Mash. – M. : «Wentana -Graf», 1997.- 224 s., il.

4. Kolyesow D. W. Biologia. Chelovek. 8 klass : uchyeb. dlya obshcheobrazovat. uchryezhdenii / D. W. Kolesow, R. D. Mash, I. N. Belyaew.- 7-e izd., stereotip. – M. : Drofa, 2006.- 332 s. : il.

5. Lubimowa Z. W., Marinowa K. W. Biologia. Chelovek i ego zdorowye. 8 klass : uchyeb. dlya obshcheobrazovat. uchryezhdenii / Z. W. Lubimowa, K. W. Marinowa. – M. : WLADOS, 2013.

6. Rokhlow W. S. Biologia. Chelovek. 8 klass : uchyeb. dlya obshcheobrazovat. uchryezhdenii / W. S. Rokhlow, S. W. Trofimow / Pod red. D. I. Traytaka.- 4-e izd., ster. – M. : Mnemozina, 2010. – 278 s. : il.

7. Sonin N. I., Sapin M. R. Biologia. Chelovek. 8 klass : uchyeb. dlya obshcheobrazovat. uchryezhdenii / Sonin N. I., Sapin M. R. – M. : Drofa, 2012.- 288 s. : il.

Матяш Н. Ю.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ЗНАНИЙ О ЧЕЛОВЕКЕ В УЧЕБНИКАХ ПО БИОЛОГИИ ДЛЯ БАЗОВОЙ ШКОЛЫ

В статье раскрыт опыт других стран по систематизации знаний о человеке в учебниках по биологии для базовой школы, которая выражена: в системе понятий о нервно-гуморальной регуляции, заложенных в начале раздела в темах «Нервная система» и «Эндокринная система», и развитых при изучении регуляции кровообращения, дыхания и других физиологических процессов; в знаниях о сохранении здоровья, протянутых сплошной содержательной линией; во внедрении функционального подхода к формированию содержания, что составляет возможность учащимся раскрыть единство строения и функций органов и систем органов, а соответственно, обеспечивает их понимание целостности процессов жизнедеятельности организма человека; в схематизации, выраженной в схемах и схематических рисунках, с помощью которых учащиеся смогут систематизировать учебную информацию о сложных физиологических процессах; в системе заданий, нацеленных на эффективное усвоение учащимися учебного материала.

Опыт других стран по систематизации знаний о человеке можно учитывать при усовершенствовании отечественных учебников.

Ключевые слова: *опыт, учебник, биология, систематизация знаний о человеке, базовая школа.*

**THE FOREIGN EXPERIENCE OF SYSTEMATIZATION OF
KNOWLEDGE ABOUT A HUMAN BEING IN THE BIOLOGY
TEXTBOOKS FOR BASIC SCHOOL**

The article has revealed the foreign experience of systematization of knowledge about a human being in Biology textbooks for the primary school. It was defined in the system of concepts about neurohumoral regulation which is included at the beginning of the chapters which cover the topics «Nervous System» and «Endocrine System»; they were also developed during the studying of the regulation of blood circulation, control of breathing, and other physiological processes; the acquirement of knowledge about the preservation of health which is deep enough; the implementation of the functional approach to the content formation which gave an opportunity to draw the students' attention to the integrity of the processes of the human organism vital functions; planning as a means of knowledge systematization which is expressed in the construction of diagrammatical representation where the knowledge about the complicated physiological processes are included; a system of tasks aimed at the effective studying of the academic material by the students. The foreign experience of the systematization of knowledge about a human can be taken into consideration in the process of the homeland textbooks.

Keywords: the Russian experience, a textbook, Biology, systematization of knowledge about human being, basic school.

УДК 37.017(477) «195/200»

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВИХОВУЮЧОГО НАВЧАННЯ
В ПІДРУЧНИКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (9 КЛАС)**

Т.І. Мацейків,

*кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії
суспільствознавчих дисциплін,
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: do.skryni@gmail.com*

В статті розглядаються питання особливостей змісту й структури підручника з історії України для 9 класу, форм і методів організації навчально-виховного процесу, характеризується підручник з точки зору його виховних можливостей.

Ключові слова: виховна функція навчання, сутність завдання, засоби виховуючого навчання, історія України, виховна функція підручника.